

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 342.7

І. І. Забокрицький

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
канд. юрид. наук,
асист. кафедри конституційного та міжнародного права

ДО ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ДОКТРИНИ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

© Забокрицький І. І., 2016

Розглянуто основні проблеми правової природи соціально-економічних прав. Досліджено наукові підходи щодо їх забезпечення порівняно з особистісними та політичними правами “першого покоління”. Проаналізовано питання необхідності існування соціально-економічних прав на рівні конституційного регулювання.

Ключові слова: права людини, конституціоналізм, соціально-економічні права, покоління прав людини.

И. И. Забокрицкий

К ВОПРОСУ ПРАВОВОЙ ПРИРОДЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРАВ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ ДОКТРИНЫ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА

Рассматриваются основные проблемы правовой природы социально-экономических прав. Исследуются научные подходы по их обеспечению по сравнению с личностными и политическими правами “первого поколения”. Анализируется вопрос о необходимости существования социально-экономических прав на уровне конституционного регулирования.

Ключевые слова: права человека, конституционализм, социально-экономические права, поколения прав человека.

Ihor Zabokrytsky

ON THE QUESTION OF THE LEGAL NATURE OF SOCIO-ECONOMIC RIGHTS IN THE CONTEXT OF THE MODERN DOCTRINE OF CONSTITUTIONALISM

The main problems of the legal nature of socio-economic rights are examined. Scientific approaches of their realization in comparison with personal and political rights of the “first generation” are studied. The need for the existence of social and economic rights on the level of constitutional regulation is analyzed.

Key words: human rights, constitutionalism, social and economic rights, the generations of human rights.

Постановка проблеми. Права людини – одна із центральних тем сучасної правової науки (та й практики), яка набула особливого поширення саме в другій половині XX ст. та продовжує розвиватись у XXI. Тематику прав людини активно обговорюють науковці як у межах загальної

теорії права, так і галузевих правових наук, а також представники міжнародного права. Очевидно, що за своєю природою права людини мають надзвичайно тісний зв'язок з конституційним правом, що стосується центральних питань організації влади в суспільстві (зазвичай – державі) поряд із власне правовим статусом людини і громадянина, її основними правами та обов'язками. Права людини є одним із центральних елементів сучасного розуміння конституціоналізму (разом із верховенством права, поділом влади, демократією) і без їх дотримання та забезпечення всіма гілками влади ми не можемо говорити про конституціоналізм як реальний, а не фейковий стан функціонування суспільства. Однак важливим є питання – чи всі права людини є складовою конституціоналізму, чи відмінності в правовій природі ліберальних прав першого покоління (особистісних та політичних) та другого (соціально-економічних) схиляють до думки, що в межах конституціоналізму як доктрини обмеження влади ми насамперед фокусуємось на перших із них, які встановлюють рамки діяльності владних механізмів, натомість соціально-економічні є, радше, вектором політико-правового розвитку держави, а не чіткими юридичними механізмами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми прав людини та конституціоналізму як і природи соціально-економічних прав розглядали та продовжують розглядати багато науковців, серед яких можна виділити, зокрема, П. Б. Стецюка та Д. Девіса, праці якого останнім часом (зокрема публікації 2011 та 2012 рр. в авторитетних збірниках наукових статей з порівняльного конституційного права) порушують багато питань щодо правової природи соціально-економічних прав.

Формулювання цілі статті. Відповідно, ціллю цієї статті є дослідження правової природи соціально-економічних прав у контексті сучасної доктрини конституціоналізму.

Виклад основного матеріалу. Розуміння, що кожна людина в силу своєї природи має певні права, які повинні бути невід'ємними та невідчужуваними і які держава повинна обов'язково забезпечити їх дотримання, розвивається вже протягом тривалого часу. Однак, аби права людини не були абстракцією, виникла необхідність їх закріплення в юридичному документі. Це можемо спостерігати як на прикладі вже згадуваної нами Magna Charta, так і багатьох вже сучасніших документів, що починаються з'являтися в XVII–XVIII ст. Так, показовою в цьому контексті є Декларація прав людини і громадянина 1789 р. [1], що була прийнята в результаті французької революції. У ній міститься низка положень, що залишається основою розуміння прав людини і дотепер, наприклад: усі люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах. Соціальні відмінності можуть ґрунтуватися лише на загальній користі (ст. 1); метою будь-якого політичного об'єднання є збереження природних і невід'ємних прав людини. Цими правами є свобода, власність, безпека й опір гніту (ст. 2); свобода полягає у можливості робити будь-що, що не завдає шкоди іншим; тому здійснення природних прав людини обмежується лише необхідністю забезпечити іншим членам суспільства користування такими правами, а ці межі можуть бути визначені лише законом (ст. 4). Як бачимо, тут закладені основи ліберального розуміння прав людини, коли головною цінністю прав є людини є усвідомлення важливості свободи, а також власності, закладено розуміння свободи та необхідність встановлення меж на основі закону, принцип рівності. Закріплено тут і основи розуміння сучасного принципу пропорційності, оскільки “закон може забороняти лише ті дії, які є шкідливими для суспільства” (ст. 5) та “закон може встановлювати лише ті покарання, які безумовно і очевидно необхідні, і ніхто не може бути покараний інакше, як на підставі закону, який прийнятий та оприлюднений до вчинення правопорушення, та який правомірно застосований” (ст. 8).

На прикладі США ми бачимо, що хоч первинна редакція Конституції і не містила положення про права, але вже першими десятима поправками до неї (так званий “Біль про права”, що його запропонував Медісон у 1789 р. та які набули чинності 1791 р.) основоположні права все ж таки були додані до тексту Конституції. Зазначено, що цьому можна надати такі пояснення:

1) засновники насамперед були спрямовані на створення механізму для ефективного федерального уряду; творці (framers) Конституції вважали, що вона захищає свободу насамперед через поділ повноважень, який би заважав більшості сформувати та захопити владу і застосовувати її для пригнічення меншості;

2) водночас противники Конституції (антифедералісти) вважали, що нова система ставила б під загрозу свободу, і якби делегати справді турбувались про них, то включили б їх до тексту;

3) декларація прав допомогла б встановити судову гілку влади як “охоронців” основних прав від інших гілок [2].

Цікаво, що противники включення “Біля про права” як поправки до Конституції вказували, що “всі перераховані права невід’ємно належали громадянам, і ніщо в Конституції не давало право Конгресу забрати їх... Біль про права може навіть зменшити свободу, надаючи силу аргументові, що всі права, які не перераховані, можуть бути порушені”, а отже, саме тому було включено поправку IX, відповідно до якої перерахування в Конституції певних прав не повинно тлумачитись як заперечення чи применшення інших прав, що належать людям [2]. Як бачимо, дуже цікаві були причини первинного невключення прав людини до редакції Конституції, які вказують на розуміння їх як природних, що за своєю сутністю невід’ємно належать людині. Конституція США, базована на ліберальних ідеях, вбачала саме в поділі влади той елемент, який був покликаний забезпечити належне функціонування державного механізму, у такому разі дотримання прав людини розумілось певною мірою як само собою зрозуміле за таких умов. Водночас, як засвідчила подальша практика й історія світового конституційного розвитку, незважаючи на їхні природно-правові начала, необхідність закріплення прав у позитивному тексті є безумовною, оскільки вона допомагає належно забезпечити їх дотримання і захист, переважно за допомогою незалежного суду, який у разі розгляду справ матиме доволі чітке їх розуміння і трактування (що було ще одним аргументом на користь включення “Білля про права”). Ліберальні ідеї простежуються і в самому порядку закріплення прав, де ми бачимо свободу релігії, слова, преси, об’єднань та звернення до уряду (I поправка) як основоположні права. Надзвичайно важливим є закріплення в V поправці основ того, що в сучасному конституційному праві розуміється як належна правова процедура (due process of law), яка закріплювала, що ніхто не може бути позбавлений життя, свободи чи власності без законного судового розгляду, жодна приватна власність не може бути відібрана для суспільних потреб без справедливої компенсації, а також ніхто не може бути примушений свідчити в кримінальній справі про те саме, а особа не може двічі притягатись до відповідальності за одне і те саме діяння. Ця стаття, як і багато інших, знайшла свій розвиток у багатьох справах Верховного Суду США, наприклад у відомій *Miranda v. Arizona* (1966) [3], яка встановила правило, відповідно до якого будь-які покази можна використати у суді лише тоді, коли підозрюваний перед допитом був проінформований щодо права на адвоката та права не свідчити проти себе. Тому закріплення в правових нормах прав людини є важливим з огляду на їхню подальшу судову інтерпретацію, і так тлумачення та встановлення їхнього змісту, а також адаптація до сучасних умов.

Ще одним аспектом, про який слід пам’ятати під час розгляду прав людини, є поділ їх на “покоління прав людини”, особливо в контексті конституційного закріплення соціально-економічних прав. Основою конституціоналізму завжди були права першого покоління, що ґрунтувались на ліберальній ідеології. Повертаючись до американського конституціоналізму, суть прав першого покоління дуже влучно відображено в першій поправці до Конституції США, яка вказує, що “Конгрес не може приймати закони щодо запровадження релігії або заборони такої, які обмежують свободу слова або преси, право народу на зібрання та на звернення з петиціями до уряду для задоволення скарг”. Надзвичайно вдалою є конструкція норми, яка відображає негативну сутність цих прав, згідно з якою держава не може обмежувати ці права людини, що є основою демократичного, ліберального суспільства. Сутність Конституції полягає у встановленні “правил гри”, прийнятті суспільного договору, належному обмеженні державної влади, і якщо вона не буде втручатись у сферу автономії людини, то цього буде значною мірою достатньо для ефективного забезпечення цих прав, реалізуючи принцип “не нашкодь”. Це відображається і в так званих Конституціях “першої хвилі”, натомість Конституції “другої хвилі”, що починають з’являтися на

початку XX ст. характеризуються включенням до предмета конституційного регулювання соціальних і економічних відносин, а також появою соціально-економічних прав і свобод [4]. Очевидно, що пов'язати цю тенденцію ми можемо зі значним поширенням соціалістичних ідей, що відповідно відображається і на рівні правового регулювання. Натомість включення соціально-економічних прав до Конституцій приховує багато проблем. Зокрема вказується, що “включення соціальних та економічних прав є великою помилкою, і навіть можливою катастрофою... східно-європейські держави повинні розвивати свої Конституції так, щоб було забезпечено дві умови – утвердити ліберальні права, такі як свобода слова, виборчі права, захист від зловживань системи кримінального судочинства, релігійна свобода, захист від і запобігання дискримінації, права власності і договору, а також щоб передумови для ринкової економіки були гарантовані. Тільки в рідкісних випадках, де держави мають ринкову економіку, що забезпечує реальне зростання, конституційний порядок може мати переваги від включення позитивних гарантій таких як право на належну медичну допомогу чи харчування” [5, с. 520–521]. Ця думка цілком вписується в доктрину ліберального конституціоналізму, і як показує світова історія, саме такий підхід є найуспішнішим. Більшість держав завдяки створення належних умов для розвитку суспільства, зменшуючи роль держави (зокрема в економіці), а також забезпечуючи фундаментальні особистісні та політичні права (а останні допомагають належно вибирати суспільний курс, на практиці утверджуючи демократичні ідеали) створює передумови для розвитку людини, а також для виникнення громадянського суспільства. Це сприяє прогресу також і в економічній сфері, що завдяки вільній конкуренції, зростанню економіки забезпечує також і належний рівень соціальних прав (на тому чи іншому рівні – хай часто і не надто високого, але достатнього для задоволення адекватних потреб людини), а також можливості себе реалізувати в економічному житті. Натомість юридичне закріплення соціально-економічних прав на високому рівні можемо спостерігати в державах, що не є надто успішними в економічній сфері, такі як держави пострадянського простору чи латинської Америки. Включення цих прав до тексту Конституцій (які є нормами прямої дії та володіють вищою юридичною силою) породжує таку проблему, як часте їх невиконання, тому що в державі може не бути можливостей для того, щоб їх забезпечити. Невиконання ж правової норми підриває довіру до права, таким чином породжуючи правовий нігілізм. Окрім того, їх існування на конституційному рівні породжує від громадян завищені очікування від держави, чим створює передумови для поширення патерналізму та перекладає відповідальність з людини на державу¹. Проблемність забезпечення таких прав простежується і в юриспруденції Конституційного Суду України, який займав різні позиції під час вирішення питань, що стосується неможливості забезпечити соціальні права. В одних випадках Суд вважав, що “право громадян на соціальний захист, інші соціально-економічні права можуть бути обмежені, у тому числі зупиненням дії законів (їх окремих положень), лише в умовах воєнного або надзвичайного стану на певний строк” [6]. Однак в іншій справі [7] Суд став на позицію, що “передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав може змінити держава, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення через пропорційний перерозподіл коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства. Крім того, такі заходи можуть бути обумовлені необхідністю запобігання чи усунення реальних загроз економічній безпеці України, що згідно з частиною першою статті 17 Конституції України є найважливішою функцією держави”. Як бачимо, в цьому разі Суд звернувся як до природи цих прав (оскільки соціально-економічні права є значною мірою “позитивними”), так і застосував принцип пропорційності, вказавши що “...одним з

¹ Це ми можемо спостерігати на прикладі прав на безоплатну медицину чи освіту. Закріплення права в такій формі створює у громадян ілюзію безоплатності, тоді як за своєю суттю їх забезпечення є платним, оскільки фінансується з бюджету, який, своєю чергою, наповнюється за рахунок громадян; однак відсутність очевидного зв'язку в цій ситуації (в очах населення) підштовхує до формування занадто великих очікувань від держави, яка є ні чим іншим, як формою соціальної організації населення в цілях забезпечення належного управління суспільством; історія показує, що лише окремі держави можуть показати успішність моделі соціальної держави, такі як скандинавські, де розвинута ринкова економіка з високим рівнем оподаткування дозволяє забезпечити належний рівень соціальних прав.

визначальних елементів у регулюванні суспільних відносин у соціальній сфері є додержання принципу пропорційності між соціальним захистом громадян та фінансовими можливостями держави, а також гарантування права кожного на достатній життєвий рівень” [7].

Як зазначено в літературі, можна поставити навіть під сумнів, чи є права людини юридичними правами, виразивши це формулою “якщо Х має право на А, тоді Суд повинен бути спроможним забезпечити дотримання цього права на вимогу Х. Якщо Суд не може забезпечити це право на вимогу, як він би зробив у випадку права на зібрання чи свободу слова, тоді це право не є юридичним правом” [8, с. 1024]. Звісно, це занадто радикальний аргумент, оскільки правова природа особистісних і політичних з однієї сторони, та соціально-економічних прав з іншої є різною. Це можна простежити і на міжнародному рівні – в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права вказується, що держави повинні “*вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав усіма належними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів*” (ч. 1 ст. 2) [9] на противагу Міжнародному пакту про громадянські і політичні права – “Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, *зобов’язується поважати і забезпечувати* всім перебуваючим у межах її території та під її юрисдикцією особам права, визнані в цьому Пакті, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини” [10]. Отже, рівень юридичного забезпечення прав є різним – у соціально-економічних правах слід виходити насамперед із наявності ресурсів. Саме тому таким правам є місце, радше, в ординарному законодавстві, ніж у Конституціях, які апіорно мають вищу юридичну силу і пряму дію.

Як вказує Д. М. Девіс, суддя та професор з університету Кейптауна, є два основні аргументи проти забезпечення прав другого покоління: 1) суди не мають можливості перенести загальну вимогу прав соціального добробуту в еквівалент права першого покоління, що підлягає забезпеченню; 2) судове забезпечення соціальних прав може створити втручання в функцію і сферу діяльності демократично обраної легіслатури [8, с. 1023]. Погоджуємось з цими аргументами, оскільки можемо це спостерігати на прикладі вже вищенаведеної практики Конституційного Суду України, коли його рішення мали вплив на закон про державний бюджет, таким чином втручаючись певною мірою в бюджетну функцію парламенту. А тому, на думку М. С. Девіса, дуже вдалим буде забезпечення цих прав так: Суд, замість того, щоб напряду забезпечувати ці права, радше, має інформувати уряд щодо того, яким чином він має виконувати свій обов’язок. Він повинен переконатись, що уряд не лише пам’ятає про свої обов’язки, спрямовані на забезпечення конституційних гарантій, але також здійснювати політику, яка повинна максимально можливим способом забезпечувати соціальні та економічні права, таким чином “будучи партнером в відносинах законодавчої та виконавчої гілок влади” [8, с. 1026]. Як бачимо, остання практика органу конституційної юстиції в Україні наближається до цього підходу – замість того, щоб занадто вузько підходити до розуміння цих прав (і конституційної норми про недопустимість звуження змісту та обсягу прав людини), слід забезпечувати їх дотримання “м’яким” способом, підходячи до кожного проблемного питання індивідуалізованого та шукаючи необхідний баланс між реальними можливостями та самим правом. Закріплення цих прав на конституційному рівні не є однозначною перевагою чи недоліком. Однак їхня суть як прав другого покоління, що з’явилися вже після закріплення особистісних і політичних прав показує, що вони виникають як наслідок ефективної реалізації фундаментальних прав. Більшість успішних держав (будучи конституційними демократіями з розвинутою ринковою економікою) пройшли поступовий шлях формування як правових, так і економічних цінностей, і намагання “перескочити” певний етап, без об’єктивного на це підґрунтя, створює проблеми, зокрема і на рівні правового регулювання. Проблемаю ж на рівні України, на наше переконання, є надмірна “соціальність” Конституції, що стримує розвиток ліберальних цінностей. Попри те, що соціально-економічні права є правами (в юридичному розумінні), наріжним каменем конституціоналізму є саме перше покоління.

Висновки. Отже, права людини є складовою сучасного конституціоналізму, що розвивається як на рівні конституційного регулювання окремих держав, так і на міжнародній арені, формуючи міжнародне право прав людини. Вони виступають критерієм діяльності держави, її органів, встановлюють межі можливої поведінки влади і пояснюють, для чого вона існує, так само як і необхідність існування Конституції. Приклад перших Конституцій показав, що вони тісно пов'язані з правами людини (як у Франції, де Декларація прав людини і громадянина 1789 р. є чинним конституційним документом, так і у США, де попри відсутність “Білля про права” в первинній редакції, перші десять поправок, як і більшість наступних, були присвячені саме їхньому розвитку). Однак щодо соціально-економічних прав, то оскільки їхня правова природа є іншою (окремі науковці висловлюють навіть думку, чи можемо ми вважати соціально-економічні права юридичними правами, як такими, що підлягають неодмінному захисту і забезпеченню в суді, що можемо спостерігати і на прикладі різних правових позицій Конституційного Суду України), вважаємо, що розглядаючи права людини як невід’ємний елемент конституціоналізму ми передовсім маємо на увазі саме права першого покоління – класичні особистісні та політичні права. Саме вони закріплюються на рівні перших Конституцій у світі, що не відрізнялись надмірною соціалізацією та активно розвиваються у міжнародно-правових механізмах, зобов’язуючи держави забезпечувати їх дотримання. А тому, повертаючись до питання, поставленого нами ще на початку дослідження, вважаємо, що вони є, радше, політико-правовим вектором розвитку держави (оскільки їхня реалізація можлива насамперед на основі фінансово-економічних можливостей держави), ніж чіткими юридичними механізмами. Тому оптимальнішим є варіант закріплення їх на рівні ординарного законодавства, таким чином позбавляючись проблеми надмірної соціалізації конституційного регулювання.

1. Declaration of Human and Civic Rights of 26 August 1789. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/root/bank_mm/anglais/cst2.pdf
2. Introduction & History of the Bill of Rights. University of Missouri-Kansas City Law School. Cached:2012-02-04. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.webcitation.org/65gFtQ5Yx>
3. Miranda v. Arizona 384 U.S. 436 (1966). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/384/436/>
4. Стецюк П.Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму. Частина перша : посіб. для студентів. – Львів : Астролябія, 2004. – 232 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?i=195>
5. Dennis M. Davis. Socio-economic rights: has the promise of eradicating the divide between first and second generation rights been fulfilled? Ginsburg, T. and Dixon, R. (2011). Comparative constitutional law. Cheltenham, U.K.: Edward Elgar, pp. 519–531
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої статті 56, частини другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 71, статей 98, 101, 103, 111 Закону України “Про Державний бюджет України на 2007 рік” (справа про соціальні гарантії громадян). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0a6p710-07>
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII “Прикінцеві положення” Закону України “Про Державний бюджет України на 2011 рік”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11>
8. D.M.Davis. Socio-Economic Rights. Rosenfeld, M. and Sajó, A. (2012). The Oxford handbook of comparative constitutional law. Oxford, U.K.: Oxford University Press, pp. 1020–1035.
9. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_042
10. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043

REFERENCES

1. Declaration of Human and Civic Rights of 26 August 1789. Available at: http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/root/bank_mm/anglais/cst2.pdf
2. Introduction & History of the Bill of Rights. University of Missouri-Kansas City Law School. Cached:2012-02-04. Available at: <http://www.webcitation.org/65gFtQ5Yx>
3. Miranda v. Arizona 384 U.S. 436 (1966). Available at: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/384/436/>
4. Stetsyuk P.B. Osnovi teorii konstitutsii ta konstitutsionalizmu. Chastina persha: Posibnik dlya studentiv [Basic theory of constitution and constitutionalism. Part One: A guide for students]. – L'viv: Astrolyabiya, 2004.-232 p. Available at: <http://www.lawyer.org.ua/?i=195>
5. Dennis M. Davis. Socio-economic rights: has the promise of eradicating the divide between first and second generation rights been fulfilled? Ginsburg, T. and Dixon, R. (2011). Comparative constitutional law. Cheltenham, U.K.: Edward Elgar, pp. 519-531
6. Rishennya Konstitutsijnogo Sudu Ukraïni u spravi za konstitutsijnim podannyam 46 narodnikh deputativ Ukraïni shchodo vidpovidnosti Konstitutsii Ukraïni (konstitutsijnosti) polozhen' statey 29, 36, chastini drugoi statti 56, chastini drugoi statti 62, chastini pershoi statti 66, punktiv 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 statti 71, statey 98, 101, 103, 111 Zakonu Ukraïni "Pro Derzhavniy byudzheth Ukraïni na 2007 rik" (sprava pro sotsial'ni garantii gromadyan). [Decision of the Constitutional Court of Ukraine (case on social guarantees for citizens)]. Available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0a6p710-07>
7. Rishennya Konstitutsijnogo Sudu Ukraïni u spravi za konstitutsijnimi podannyami 49 narodnikh deputativ Ukraïni, 53 narodnikh deputativ Ukraïni i 56 narodnikh deputativ Ukraïni shchodo vidpovidnosti Konstitutsii Ukraïni (konstitutsijnosti) punktu 4 rozdil VII "Prikintsevi polozhennya" Zakonu Ukraïni "Pro Derzhavniy byudzheth Ukraïni na 2011 rik [Decision of the Constitutional Court of Ukraine on the constitutionality of § 4 section VII "Final Provisions" of the Law of Ukraine "On State Budget of Ukraine for 2011"]. Available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11>
8. D.M.Davis. Socio-Economic Rights. Rosenfeld, M. and Sajó, A. (2012). The Oxford handbook of comparative constitutional law. Oxford, U.K.: Oxford University Press, pp.1020-1035
9. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights 1966 Available at: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_042
10. International Covenant on Civil and Political Rights 1966 Available at: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043